

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Гейко В. А.

Анотація. У статті досліджуються питання негативного впливу відсутності кримінальної відповідальності за вчинення діянь, що порушують честь та гідність особи на розвиток суспільно-економічних відносин в Україні. На основі ретроспективного аналізу норм права, які регламентували захист честі та гідності, починаючи з часів Київської Русі і до сьогодення, автором запропоновано ряд кримінально-процесуальних принципів за рахунок ідей поважного ставлення до людської гідності.

Ключові слова: честь, гідність, суспільно-економічні відносини, функції кримінального законодавства, права та свободи людини.

Аннотация. В статье исследуются вопросы негативного влияния отсутствия уголовной ответственности за деяния, которые унижают честь и достоинство личности на развитие общественно-экономических отношений в Украине. На основе ретроспективного анализа норм права, регламентирующих защиту чести и достоинства, начиная со времен Киевской Руси и до сегодняшнего дня, автором предложен ряд уголовно-процессуальных принципов за счет идей уважительного отношения к человеческому достоинству.

Ключевые слова: честь, достоинство, общественно-экономические отношения, функции уголовного законодательства, права и свободы человека.

Постановка проблеми. Важливою і необхідною передумовою наукового аналізу сучасного правового інституту захисту честі та гідності являється історико-правове дослідження захисту честі особи в Україні. Зазначена тема практично не була досліджена в радянський і пострадянський період, що підвищує її актуальність. Розвиток правового регулювання захисту честі відображає діалектику взаємозв'язку людини і суспільства, дає наочне уявлення про затвердження в Україні ідей прав особистості і становлення громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Питання необхідності криміналізації діянь, що порушують честь та гідність особи останнім часом практично не досліджувались.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Видимий світ представляє ряд предметів та явищ, які постійно змінюються. Змінюється все – від власного нашого тілесного складу до найдрібнішої частинки, від повітря до твердого тіла, змінюються відносини, що обов'язково виникають в суспільстві, але залишаються ті суспільні закони, які визначають подальший розвиток суспільства в цілому. Людина споконвічно прагнула бути вільною: мати реальну свободу слова, свободу

від бідності, свободу самореалізації, свободу самовизнання. Реалізувати ж це право їй не завжди вдавалося, оскільки такі природні блага, як воля та особиста недоторканність, постійно піддавалися всіляким обмеженням. Але раніше неможливість або обмежена можливість реалізації людиною цих прав, як правило, пов'язана з історичною еволюцією української держави, законами соціальної природи і сприймається як закономірність, оскільки суспільні відносини мають історичний характер.

Чесць, гідність, совість, гріх – є морально-етичними категоріями та не можуть визначати повноту життя особи в суспільстві без врахування реалій духовного світу людини, та її моральності. Формування громадянського суспільства неможливе:

- без соціально-економічного розвитку суспільства;
- цілковитої відповідальності суспільства за окремо взятую особу та в свою чергу зворотньої відповідальності;
- формування морального аспекту життя особи;
- без розвитку матеріально-економічних можливостей кожного члена цього суспільства, адже людина може бути вільною, лише за умови економічної незалежності.

Формування морального (духовного) та матеріального стану членів громадянського суспільства має прямий вплив на формування правових відносин, що існують в суспільстві. А тому залежність розвитку правових відносин в суспільстві цілком залежить від розвитку соціально економічного та морального (духовного) стану цього суспільства.

З початком формування права в суспільстві, такі поняття, як честь та гідність особи, поступово піддавалися криміналізації, зокрема, в Руській Правді Ярослава Мудрого, а потім у Воїнському Артикулі 1715 року Петра I, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року, в Кримінальному кодексі Української Радянської Соціалістичної Республіки (1960р.), який діяв в незалежній Україні до 2001 року.

Основними категоріями моралі є честь і безчестя, гріх і святість, добро і зло, повага і образа, совість і сором, гідність і підлість, обов'язок і безвідповідальність.

Гідність – уявна самооцінка особи, тобто суб'єктивна оцінка особистістю своїх якостей, духовного світу, можливостей, здібностей, світогляду, виконаного обов'язку і свого суспільного значення. Самооцінка ґрунтується на соціально-значимих критеріях оцінки моральних, духовних, фізичних якостей особистості. Водночас, почуття власної гідності є самоповагою, із якою людина ставиться до себе, як до особистості. Воно не є вродженою властивістю, воно з'являється і розвивається, або деградує з віком, з набуттям досвіду та різноманітних вмій, знань, можливостей.

Честь – оцінка суспільством особи її морально-ділових якостей та здібностей, можливостей. Честь і гідність тісно пов'язуються між собою, а отже, взаємовпливові. Честь є історичною категорією, оскільки вона виникла із появою людського суспільства.

Отже, честь і гідність мають між собою нерозривний зв'язок у силу того, що в їх основі лежить єдиний критерій – моральність, однак вони не є тотожними, але взаємозалежними. Розбіжність полягає в тому, що честь є об'єктивною суспільною властивістю особи, яка суб'єктивно оцінюється суспільством, а гідність – суб'єктивною самооцінкою, що залежить від її внутрішнього духовного світу. Честь і гідність в повній мірі залежить

від конкретного індивідуума і культури суспільства в цілому, та є вищим немайновим благом особистості. У цілому ж право на честь і гідність відноситься до прав, що забезпечують соціальне існування особи.

З часу створення Київської держави та появи "Руської Правди", найдавнішої пам'ятки слов'янського права, яка являє собою збірку норм звичаєвого права та княжих уставів, складену в XI - XII ст., виникають певні форми захисту честі і гідності особи. В Руській Правді поняття "злочин" трактувалося як "образа", під якою розумілось будь-яке правопорушення проти суспільного ладу, що виявлялось, насамперед, у нанесенні потерпілому фізичної, матеріальної або моральної шкоди.

Необхідно врахувати те, що ранньофеодальне право не мало чіткого розмежування між кримінальним правопорушенням та цивільно-правовими відносинами. При цьому, Руська Правда містила норми про образи у вузькому розумінні цього слова, тобто називала дії, в яких виявлялась пряма неповага до особи. Сфера об'єктів злочинів за давнім правом є досить вузькою. В першу чергу, це права осіб фізичних, а тому класифікація злочинів проводиться у Руській Правді на підставі їхніх об'єктів. Вже найдавніша Правда дотримується у цьому випадку певної системи, розглядаючи спочатку злочини проти особистих прав: вбивство, посягання на здоров'я і на честь, а потім розглядалися злочини майнові.

Недоторканність приватного життя починається з охорони честі та гідності. Руській Правді не відома образа честі словом, тільки дією, яка проявляється у виді умисного поштовху, ударів у обличчя рукою або жердиною тощо. Тому, злочини цього роду за зовнішнім складом подібні до злочинів проти здоров'я. Перелік зазначених предметів, якими міг бути нанесений удар свідчить, що закон не надавав значення ступеню небезпеки для здоров'я того знаряддя, яким завдавалися побої. Отже, важливий не стільки удар, скільки образа, яка ним нанесена. Тому, удар у відповідь, тобто помста, має слідувати відразу ж за образою. У випадку, якщо ображений з тієї або іншої причини не зміг відразу ж помститися, то той хто образив, піддавався грошовому стягненню. Розмір стягнення також вказує на те, що удари розглядалися, як образливі.

Дослідники Руської Правди пояснюють ці положення тим, що зазначені предмети не належать до бойових, а тому удари ними сприймаються, як ганебні, більш образливі, ніж удари в бою, такі, що демонструють крайнє презирство до потерпілого. Видається, що саме тому законодавець наділяв такі дії внутрішнім образливим змістом, незалежно від їх наслідків. Одним із способів нанесення образи було виривання вусів та бороди, які багатьма народами у давнину шанувались, як символ честі, гідності та мужності. Тільки вагомістю моральної образи можна пояснити те, що за відняття пальця стягувалось 3 гривні, а за виривання вуса передбачався штраф у 12 гривень. Тому, в оцінці злочинних діянь моральні мотиви переважають над фізичною шкодою.

Слід зазначити, що в Статуті князя Володимира про церковні суди зустрічаються положення про судовий розгляд обставин образи словами. Так, пункт 6 вищезазначеного Статуту встановлює церковний суд у випадку трьох образ словом.

Заслуговує на увагу той факт, що честь жінки мала привілейований статус. При тому, що Руська Правда не відносила удар жінки до особливо тяжких злочинів, але пам'ятка права – «Договір з німцями» (1195 р.) передбачала за таке діяння штраф, який дорівнював вірі за вбивство вільної людини, і стільки ж приватної винагороди ображеній особі. Призначення такого розміру штрафу свідчило лише про те, що честь жінки цінувалась дуже високо. Стаття 8 вказаного Договору містить положення про карність таких діянь проти честі жінки, а саме: «...хто зірве у чужої дружини головний покрив, з того 6 гривень, за сором». У більш пізніх редакціях церковного Статуту Ярослава, в статті 25 зазначається образа словом, зокрема жінки, причому честь, на відміну від Руської Правди, оцінюється залежно від соціального стану ображеної. Образа жінки ганебним словом, так само, як і образа дією також карається штрафом залежно від соціальної належності потерпілої. Публічно назвати поважну заміжню жінку особою легкої поведінки означало тяжко образити не лише її, але й її чоловіка і всю їхню сім'ю. Стаття передбачає відповідальність за образу чужої дружини словом, яке розцінювалось, як

таке, що ганьбить та принижує честь та гідність особи. Встановлення відповідальності за образу словом історично виникло в результаті розвитку самосвідомості особи та її почуття поваги до моральної гідності людини.

Отже, положення Руської Правди та вище згаданих Статутів та Договорів, формують уявлення про цінність честі та гідності особи та їх забезпечення кримінально-правовою охороною, а також відображають досить високу правову культуру суспільства й розвиток правових ідей на той час.

У 80-х роках XVIII ст. на території України поширюється російсько-імперське законодавство, основним джерелом якого було Соборне уложення 1649 року. В Уложенні містились норми про відповідальність за вже відомий законодавству злочин проти особи – образа словом чи дією.

Необхідно згадати перші спроби проведення кодифікації права за Петра I та створене ним законодавство, а саме «Артикул Воїнський» (1715 р.), який криміналізував дії за образу честі та гідності особи. Зокрема, Арт.149-153 вказували на об'єкт посягання: честь та гідність, при цьому передбачалось покарання винних, у вигляді півроку позбавлення волі.

Основним джерелом кримінального права на території України, яка знаходилась в складі Російської імперії в XIX ст., стало «Уложення про покарання кримінальні й виправні» 1845 р.

По законодавству Уложення злочини проти честі поділялися на два види: перше – на образу чи образливе ставлення до людини, вираження неповаги до неї принизливим поведінням; друге – на ганьбу, тобто протизаконне поширення відомостей про вчинки чи які-небудь обставини та взагалі поширення фактів, які стосуються особи і здатні порочити його добре ім'я.

Ганьба передбачала поширення неправдивих відомостей про особу, і не обов'язково, щоб у поширену інформацію хтось повірив. Під образою розумілось умисне і протизаконне вираження неповаги до іншої людини та завідомо принизливим поведінням з ним.

До образи відносилися ті символічні дії, які здійснювалися шляхом знаків і жестів, а також погрози посяганням на фізичну недоторканність. Поняття образи дією знаходиться в зв'язку зі спричиненням тілес-

них пошкоджень. По Уложенню образа дією включала безпосередньо легке порушення тілесної недорканності, передбачене статтею 1533.

Другим видом злочинів проти честі являлася ганьба – оголошення обставин, які ображають честь людини. По Уложенню закріплювалося два види ганьби:

1) наклеп, передбачала стаття 1535;

2) дифамація (позбавлення доброго імені, оголошення, як правило в пресі дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь особи) чи ганьба в вузькому сенсі цього слова, передбачено статтею 1039.

Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. в статті 1535 визначало наклеп, як оголошення завідомо неправдивих відомостей, які принижують іншу особу. Наклеп міг бути здійснений усно, письмово, символічно або в друкованих виданнях.

В Уложенні 1845 р. і Кримінальному уложенні 1903 р. в статті 530 передбачалась образа словом: «...якщо винний в умисній, особистій образі поведженям або відгуком, яке пригноблює ображеного чи члена його сім'ї, навіть померлого, карається арештом чи грошовим штрафом на суму 500 карбованців». Окремі випадки образи діями (жести, знаки) укладачі Уложення включили в поняття “поведження”, але під це поняття підпадали такі дії, які не тягли порушення фізичної недо-торканності ображеного і завдали йому фізичної болі.

Норми про захист приватності зустрічаються також у «Статуті про покарання, які призначаються мировими судьями» 1864 року – збірнику загальних кримінальних законів, які доповнюють Уложення.

На відміну від норм кримінального законодавства попередніх періодів, зазначена стаття є прикладом охорони приватної таємниці, незалежно від походження чи майнового стану людини. У кримінальному законодавстві цього періоду спостерігається певна схожість із нормами попередніх періодів, коли до злочинів проти честі відносились посягання і дією, і словом. Недоліком Уложення в редакції 1885 року була його загромадженість нормами та несистематизованість положень, зокрема тих, що передбачали злочини проти особистих благ людини. Як позитивний досвід слід відзначити

те, що справи про злочини проти честі порушувались за скаргами самих потерпілих чи їхніх родичів, передбачались випадки звільнення від відповідальності, встановлювалась посилена від-повідальність за образу честі та гідності службових осіб та публічне поширення образливих творів чи чуток.

Більш широке коло злочинних посягань проти приватності містилось у Кримінальному Уложенні 1903 року. Уложення зазнало суттєвих змін, зокрема у частині охорони честі особи. Так, із відповідних злочинів були виключені тілесні образи (образи дією). Злочини проти честі поділялись на два види: образа і ганьба або наклеп.

«Обида» (образа) – розголошення відомостей, що ображають особу або члена його родини, навіть померлого, і тільки безпосередньо доведена до потерпілого.

«Опозорение» (ганьба) – схожий з образою злочин, що вчинявся з метою принизити потерпілого, і незалежно від того, чи був при цьому присутній потерпілий. За наявності «Опозорение в печаті», потерпілий мав можливість на вибір:

- переслідувати винного за наклеп, і тим самим надати можливість винному доводити правдивість розголошених відомостей;

- переслідувати його за дифамацію (від лат. diffamare – позбавлення доброго імені) – публічне поширення дійсних або вигаданих відомостей, які принижують честь, гідність чи ділову репутацію особи, тобто позбавити права винного доводити правдивість розголошеної події.

Крім того, об'єктивна істинність розголошених відомостей не призводила до відповідальності винного. Кваліфікація діянь, які ображали потерпілого, залежала від ознак суб'єкта.

Уложення 1903 року характеризувалось більшою систематизованістю норм, спрямованих на охорону особистих благ особи. Поділ злочинів проти честі та гідності на два види свідчить, що в цей період уже розрізняли поширення неправдивих відомостей, які принижували честь та гідність особи, та розголошення відомостей, які становили приватну таємницю. Позитивним моментом варто відзначити й те, що в Уложенні встановлювались межі права на приватність, коли винний доводив, що розголошення

відомостей було виправдано державними чи суспільними інтересами. Захист особистих прав та інтересів, а безпосередньо – честі і гідності особи, в українському суспільстві того часу, відзначається серйозністю покарання. Влада в суспільстві зуміла побудувати такі відносини, які забезпечували соціально-економічний розвиток держави.

В період перебування України в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, законодавство нашої країни ґрунтувалось на основі соціалістичної законності, охорони правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян УРСР. Слід зазначити, що декларування радянськими правовими нормами захисту особистості та прав громадян не носили формальний характер.

Так, в особливій частині Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки (1960 р.) глава III «Злочини проти жаття, здоров'я, свободи та гідності особи» передбачалась ст.125, – наклеп.

Наклеп – поширення в будь-якій формі завідомо неправдивих відомостей, що ганьблять іншу особу. Вказана стаття мала дві частини: перша загальна частина передбачала покарання до одного року позбавлення волі; друга частина зазначала, що наклеп вчинений особою раніше засудженою за вказаний злочин або поєднаний з обвинуваченням особи у вчиненні тяжкого злочину, передбачала покарання до трьох років позбавлення волі.

Суспільною небезпекою даного злочину являлось те, що він посягав на честь і гідність особи, як невід'ємну частину особистих благ громадянина. Цей злочин знаходився в різкій невідповідності з вимогами комуністичної моралі, яка передбачала законслухняну, гідну, достойну поведінку всіх громадян соціалістичного суспільства. Потерпілим від наклепу могла бути лише фізична особа – громадянин. Стосовно юридичних осіб, передбачалась кримінальна відповідальність за ст.187-1, – поширення завідомо неправдивих відомостей, що ганьблять радянський державний та суспільний устрій. За що передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі строком до трьох років.

Поширення неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність особи, визнавались в будь-якій формі: усній, письмовій, навіть в

анонімних заявах в пресі та інших засобах масової інформації.

Крім того, ст.126 КК УРСР був передбачений склад злочину, як образа – умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі, за що наступало покарання у вигляді виправних робіт строком до трьох місяців або штрафом.

Суспільна небезпека вказаного злочину полягала в тім, що він посягав на честь і гідність особи та вступав у протиріччя з принципами соціалістичного громадського проживання та комуністичної моральності.

У відповідності з радянським законодавством, з об'єктивної сторони образа полягала в непристойній формі поведіння з людиною, яке принижує особисту гідність потерпілого. В образі заключається принизлива оцінка особистості людини. Як вказував К. Маркс, образа передбачає «обвинение в определенном пороке и оскорбительные выражения общего характера».

Способи образи для кваліфікації складу злочину значення не мали, однією з необхідних ознак зазначеного злочину є те, що гідність потерпілого принижувалась поведінкою винного в непристойній формі та здійснювалась оцінка його особистих якостей та поведінки.

Кримінальне покарання в радянському законодавстві передбачало особливу форму державного примусу, застосовану судом від імені держави до особи, визнаною винною в скоєному злочині, що виражає негативну морально-політичну та юридичну оцінку злочинця і його діяння, передбачаючи мету попередження злочинів та притягнення винного до відповідальності. На відміну від інших форм державного примусу (дисциплінарного, адміністративного) кримінальне покарання мало чітко визначений особистий характер, а саме застосовувалось лише у відношенні самого злочинця. Таке правове вираження засудження злочину та особи, що його скоїла, призначалось виключно судом, публічно та від імені держави.

Суб'єктивна сторона злочинів проти свободи, честі та гідності особи характеризується умисною формою вини. У більшості випадків умисел прямий. Необхідною ознакою окремих складів злочинів проти свободи, честі та гідності особи є мотив та мета.

Як наслідок, в радянському суспільстві існувала реальна відповідальність будь-якої особи за вчинення дій, які принижують честь та гідність особи. Моральність суспільства повністю відображалась в соціально-економічному розвитку радянської держави, яка на той час вважалась – наддержавою.

В сучасній Україні злочини проти волі, честі та гідності особи – це закріплені в розділі III Особливої частини КК України протиправні суспільно небезпечні винні діяння, вчинені суб'єктом злочину. Родовим об'єктом злочинів, передбачених в нормах даного розділу, є особиста свобода, честь та гідність особи.

Відомо, що головним завданням законодавства про кримінальну відповідальність є охорона соціальних цінностей. Першочергова ж функція Кримінального кодексу полягає в захисті особистих благ людини, її фундаментальних прав і свобод від будь-яких протиправних посягань. Суспільна небезпека діянь, що розглядаються у цьому розділі, полягає в тому, що вони заподіюють або ставлять під загрозу заподіяння істотної шкоди волі, честі та гідності особи, як члена суспільства. Сукупність цих відносин і є основними безпосередніми об'єктами вказаних злочинів.

Але слід зазначити, що статті вказаного розділу не передбачають захист особи від наклепу, образи та інших дій, що принижують честь та гідність особи. Можливість відстояти свої права та інтереси при захисті честі та гідності особи, остання має безпосередньо при зверненні до суду в порядку цивільного судочинства.

Як слідує зі ст.3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Відповідно до ст.21 Конституції України: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Ст.28 стверджує: «Кожен має право на повагу до його гідності». Отже, захист прав та інтересів громадян – є конституційним обов'язком держави.

Натомість ми повсякденно зустрічаємо в нашому суспільстві порушення вищевказаних норм права. Образа та наклеп у відношенні конкретно взятої особи, ми можемо почути з

високих трибун державних мужів законодавчої та виконавчої влади, які своїм прикладом стають взірцем правового нігілізму та моральної деградації окремих громадян. Таке явище набуває все більшого поширення в суспільстві, що в свою чергу негативно відображається на суспільних відносинах. Оскільки особи за вчинення дій, які ображають гідність та принижують честь громадян, не несуть реальної відповідальності, то у них виникає впевненість у безкарності та всюдозволеності. Як результат, в суспільстві виникає соціальна напруга, що в свою чергу негативно впливає на соціально-економічний розвиток держави та її суспільні відносини. Прикладом може слугувати невиконання державою свого конституційного обов'язку зі збереження генофонду Українського народу.

На підставі викладеного можна констатувати, що злочинами проти свободи, честі та гідності особи є протиправні умисні суспільно небезпечні діяння, які заподіюють або ставлять під загрозу заподіяння істотної шкоди свободі особи, її честі та гідності. В нашому суспільстві, враховуючи відсутність кримінальної відповідальності за вчинення вищевказаних злочинів, захистити честь та гідність особи, практично неможливо. Зазначений факт негативно впливає на формування в суспільстві відчуття захищеності особи зі сторони держави.

Покарання завжди повинно бути справедливим та законним, залежати від тяжкості вчиненого та небезпечності винної особи, тільки тоді можлива ефективність кримінального переслідування, яка залежить від співвідношення переконання та примусу. У громадян необхідно формувати повагу до оточуючих та думку про невідворотність покарання за вчинення протиправних дій.

Слід зазначити, що методи примусу повинні застосовуватись до меншої частини суспільства в інтересах більшої його частини, лише в тих випадках, коли переконання не дало бажаних результатів. Мета покарання визначається його соціальним призначенням, що відповідає принципам та задачам кримінального права. Охороняючи від злочинних дій громадський правопорядок, особу та права громадян покарання сприяє розвитку Української правової держави та громадянського суспільства на сучасному історичному етапі.

В самому широкому аспекті кінцевою метою покарання являється попередження вчинення злочину, виправлення та перевиховання винного. Необхідно створити такі умови, які б забезпечили ліквідацію в особі негативних проявів та привили їй повагу до закону, правопорядку, загальноприйнятим людським моральним засадам.

Сьогодні, в умовах демократичних перетворень, ідея гідності особи відіграє провідну роль у побудові правової держави, виражаючи фундаментальну закономірність сучасного громадянського суспільства, щодо соціальної цінності кожного його члена. Усе це наперед визначає особливий правовий статус гідності особи відносно системи права. З аналізу ж чинного законодавства України вбачається, що можливості особи відстояти свої права та інтереси при захисті честі та гідності, в порівнянні з минулими можливостями – зменшились.

Повертаючись до кримінально-процесуального аспекту цього питання, слід зазначити,

що ідея людської гідності не повною мірою відображається в принципах кримінального судочинства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи сучасні обставини розвитку Української правової держави та громадянського суспільства, перелік кримінально-процесуальних принципів потребує доповнення за рахунок того, що ідея поважного ставлення до людської гідності з урахуванням її багатовимірного й всеосяжного характеру повинна самостійно виступати, як окремий правовий принцип.

А тому існує реальна необхідність у криміналізації таких діянь, як образа та наклеп. Оскільки «...права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», відповідно до ст.3 Конституції України.

Список використаної літератури

1. Музиченко П. Суд та процес в Київській Русі / П. Музиченко, С. Єрошкін, О. Нагуш. – Одеса, 1995.
2. Музиченко П. П. Історія держави і права України : Навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
3. Российское законодательство X-XX веков. Законодательство Древней Руси. – Москва: Юридическая литература, 1984. – Т.1. – 432 с.
4. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
5. Кримінальний кодекс Української РСР від 28.12.1960 р. [Електронний ресурс]. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.
6. Маньков А. Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России / А. Г. Маньков. – Л.: Наука, 1980. – 271 с.
7. Материалы к изучению истории государства и права СССР "Русская Правда" / Отв.ред. Г.С. Калинин. – Москва : Росвузиздат, 1962. – 104 с.
8. Российское законодательство X-XX веков. Законодательство периода становления абсолютизма. – Москва: Юридическая литература, 1986. – Т.4. – 512 с.
9. Российское законодательство X-XX веков. Законодательство первой половины века. – Москва: Юридическая литература, 1988. – Т.6. – 432 с.
10. Бюлетень Верховного Суда СССР. – 1972. – №1. – С.12.
11. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва: Политиздат, 1957. – Т. 6. – 753 с.